

ЛИСТУВАННЯ К. ХАРЛАМПОВИЧА З М. БЕРЕЖКОВИМ (за матеріалами ІР НБУВ)

Представлена стаття розкриває зміст стосунків між академіком ВУАН К. В. Харламповичем та професором Ніжинського Інституту народної освіти М. М. Бережковим на підставі аналізу матеріалів їхнього листування 1931-1932 рр.

Ключові слова: листи, архівна комісія, учений, академік, Ніжин.

Закономірний та поступовий розвиток історичної науки в Україні протягом 1991–2009 рр. зумовив поглиблення досліджень з історії наукових установ нашої країни, зокрема ВУАН, а також біографій учених, які були її дійсними членами. Одним з маловідомих до недавнього часу наукових співробітників Української академії наук, які зазнали репресій від більшовицького режиму, був К. В. Харлампович (1870–1932) – історик церкви та філолог-славист. Про зростання дослідницького інтересу до цієї видатної постаті свідчить певна кількість праць та розвідок, присвячених окремим періодам біографії вченого, які з'явилися на сторінках наукових видань останнім часом¹. Однак наявні в архівосховищах України матеріали дозволяють відкривати нові аспекти діяльності та інтелектуальної біографії історика. Дана розвідка присвячена опису та аналізу змісту листування Костянтина Васильовича Харламповича з Михайлом Миколайовичем Бережковим, яке міститься серед матеріалів особового фонду останнього, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ у Києві.

М. Бережков (1850–1937) відомий як історик та викладач. Народився у с. Мостці Володимирської губернії. До навчання в університеті протягом 1871 р. вчителював у земській зразковій школі у с. Іванові (нині м. Іваново-Вознесенськ, РФ). 1875 р. закінчив Петербурзький університет, після чого протягом кількох років (1879–1882) працював домашнім учителем дітей князя А. С. Уварова. Згодом був співробітником Таврійської вченої архівної комісії (1893) та Володимирської губернської вченої архівної комісії (1899), а також дійсним членом Історичного товариства при Петербурзькому університеті та Київського історичного товариства Нестора-літописця. З 1903 р. і до кінця життя працював професором російської історії Ніжинського історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті кн. І. Безбородька, що з 1920 по 1921 рік існував під назвою «Науково-педагогічний Інститут», а з 1921 р. на його базі було утворено Ніжинський інститут народної освіти².

В особовому фонді М. Бережкова містяться шість листів К. Харламповича до фондоутворювача. Вони датуються 1931–1932 роками і свідчать про тривалі та приятельські стосунки кореспондентів, знайомих з часу проживання К. Харламповича у Ніжині та його співпраці з місцевими вченими. Особливе ставлення К. Харламповича до М. Бережкова було зумовлене не лише поважним віком останнього, до якого Костянтин Васильович звертався як до вчителя або старшого наставника, але й сферою наукових інтересів обох істориків. Відомо, що К. Харлампович, який перебував на тимчасовому поселенні у Ніжині (1928–1931 рр.), протягом року опрацював численний та багатомовний архів ніжинських греків. Наслідком цієї титанічної праці став «Нарис з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.)», який і до сьогодні вважається неперевершеною працею з історії ніжинського грецького братства³. Під час праці в архіві та

© Медовкіна Ліна Юріївна – пошукувач кафедри історії України Донецького національного університету.

написання «Нарису...» К. В. Харлампович неодноразово звертався до М. Бережкова за консультацією як до краєзнавця⁴. Листи ж, що зберігаються в ІР НБУВ, належать до часу, коли К. Харлампович уже переїхав до Києва, але вважав своїм обов'язком підтримувати зв'язки з літнім професором, хоча, взагалі, як зазначив вчений в одному з листів, він «радикально порвал зв'язи» з Ніжином й «втянувся в киевскую жизнь»⁵.

Листи різні за змістом. Деякі з них присвячені виключно приватним справам: запитанням про життя та здоров'я спільних знайомих, про передачу їм привітів від кореспондентів, про фінансові справи (повернення боргів), привітанням з днями народження тощо. Однак найцікавішими є ті, в яких К. Харлампович оповідає про свій переїзд, про пошук роботи, про характер діяльності, про особливості буття академічного середовища та повсякдення академічної еліти в умовах продовольчих труднощів 1932 р., а також містять несподівані лірично-гумористичні відступи.

Отже, перший лист був відправлений М. Бережкову на початку жовтня 1931 р., коли К. Харлампович щойно переїхав до Києва. Для Костянтина Васильовича це був довгоочікуваний переїзд, на який він чекав з 1919 року, – з часу його обрання дійсним членом новоутвореної Академії наук України. В цьому листі він повідомляв Михайла Миколайовича про те, що «Приютился у Константина Федосеевича. Пока ни должности, ни комнаты. Ищу того и другого»⁶. За кілька днів у К. Харламповича вже з'явилися новини, тому він вирішив негайно про них повідомити, додавши кілька рядків поскриптуму у вже написаний, але ще не відправлений лист. Зокрема, він зазначив, що йому пообіцяли місце бібліотечного співробітника в Інституті соціалістичного виховання, але він продовжує ходити по академічних інституціях і вже побував на засіданні в Археологічній комісії. Решту часу вчений присвячував прогулянкам містом, яким він явно милувався: «Любуюсь красотами города», але його дещо засмучувала самотність, що відобразилося в останній фразі листа: «Компании нет»⁷.

Наступний лист ученого (від 8 жовтня, на якому у правому верхньому куті рукою М. Бережкова було написано: «Получил на именины»⁸) розпочинався щирими привітаннями Михайлу Миколайовичу з нагоди його дня народження. К. Харлампович зичив М. Бережкову здоров'я, турботливо радячи: «берегите его, особенно в такое злокозненное время, как гнилая осень!». Далі Костянтин Васильович повідомляв про те, що йому дуже подобається на новому місці і він, очевидно, вже не зміг би жити у Ніжині, хоча б тому, що у Києві можна знайти роботу. Посада бібліотекаря, на яку сподівався К. Харлампович, ще не була затверджена штатами, і тому вчений перебивався тимчасовими підробітками – «по части библиографии и корректуры»⁹. Ця праця оплачувалася 10 рублів на день, але виплата була нерегулярною. К. Харлампович тішився з того, що вже отримав 30 рублів і навіть сподівався дістати посаду постійного коректора двох нових журналів: «Історик-марксист» та «Економіст-марксист»¹⁰.

Порівнюючи свої побутові умови з умовами життя спільних знайомих обох учених, які опинилися в Смоленську і проживали у маленькій, темній та сирій кімнаті, К. Харлампович писав, що він влаштувався значно краще: «хотя в проходной комнате, но в светлой, сравнительно теплой и в родной семье (хозяйева с родни по жене брата Михаила). Чувства одиночества не испытываю, приезжая из города на ночовку»¹¹. Він також просив М. Бережкова передати привіт Івану Григоровичу Турцевичу¹², якого через умови проживання запросити до себе на гостини не може, але бачити у Києві буде радий. Цей лист цікавий тим, що через указану кореспондентом домашню адресу – вул. Шулявська, можна уявити, де саме проживав учений і як далеко йому було добиратися до центру міста, де розташовувалися академічні установи, в яких він працював. До того ж цікавою деталлю, що містилася у поскриптумі цього листа і характеризувала ситуацію з забезпеченням наукових працівників продовольством на початку 1930-х років, було повідомлення про отримання К. Харламповичем 200 грамів хліба на день. Як видно з цієї приписки, це вдалося зробити завдяки допомозі дружини І. Турцевича, яка надала Костянтину Васильовичу необхідну для цього довідку¹³.

Наступний лист К. Харламповича, датований 5 січня 1932 р., починався з виразу занепокоєння з приводу тривалої відсутності будь-яких повідомлень від М. Бережкова. Автор листа також повідомляв, що сам планував приїхати до Ніжина на початку січня, оскільки на цей час припадала третя річниця з дня смерті його дружини Віри, яка була похована у Ніжині, але не склалося. Причиною такого стану справ, як свідчить текст листа, стала робота над коректурою журналів «Історик-марксист» та «Економіст-марксист», про співпрацю з котрими К. Харлампович уже повідомляв М. Бережкову раніше. Про кількість цієї роботи та її інтенсивність, з якою, очевидно, доводилося працювати вченому, говорить констатація ним того факту, що «работы много», а «результат усиленных занятий – кровоизлияние в глазу». К. Харлампович писав, що це йому не заважає працювати далі, але цікаво, що зі слів автора листа, лікар порадив йому в цій ситуації лише дієту (?!)¹⁴. Зміст цитованого листа також свідчить про палке бажання К. Харламповича поспілкуватися з М. Бережковим особисто і повідомити про тогочасне академічне життя, але він не сподівався на таку можливість найближчим часом. Натомість лист містить ще кілька дрібних, але вельми цікавих фактів, які можна використати для характеристики життя як наукової спільноти Києва, так й пересічних мешканців міста, які опинилися в скрутних обставинах перебоїв з постачанням продовольства, викликаних голодом 1932 року.

Як видно з тексту листа, Костянтин Васильович просив Михайла Миколайовича вислати йому через спільних знайомих чай (це прохання, очевидно, було висловлене в якомусь з не виявлених нами або втрачених листів), але цього не сталося і напевно чи могло статися пізніше. До того ж К. Харлампович зазначив: «Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но увы! У меня никогда не было долларов»¹⁵.

Наприкінці цього листа автор привітав адресата з Різдвом, що наближалось, передав привіт спільним знайомим у Ніжині, повідомив про те, що скоро повністю поверне борг (з огляду на обставини переїзду К. Харламповича до Києва можемо припустити, що цей борг виник саме внаслідок нестачі власних коштів на переїзд) у розмірі 25 руб., а також повідомив про прикру пригоду з Костянтином Федосійовичем, у якого спочатку він жив у Києві, – його покусав собака, і тепер чоловік мав їздити на уколи, аби запобігти захворюванню на сказ. Про акуратність та порядність К. Харламповича свідчить наступне повідомлення, яке було оформлене на поштовій картці та сповіщало М. Бережкова про пересилку йому 55 рублів. Ця сума покривала борг К. Харламповича, про який він згадував у попередньому листі, а також передбачав 30 рублів на додаткові витрати, але на які саме, він повідомив особисто дружині І. Турцевича – Ганні Семенівні, якій й належало їх передати. Наприкінці цього короткого повідомлення, яке є обірваним, автор листа знову висловлював свою стурбованість відсутністю звісток від М. Бережкова. Між іншим, це повідомлення, як і попередній лист, свідчило про зміну адреси проживання К. Харламповича. Очевидно, значна кількість часу на дорогу з дому до місця роботи, яку щоденно витрачав учений, примусила його зняти квартиру ближче до центру – на вул. Короленка (нині Володимирській) в районі Золотих воріт¹⁶.

Найзмістовнішим з усіх листів, що зберігаються у фонді М. Бережкова, є лист за номером 55996 від 18 лютого 1932 р., котрий містить не лише відомості про умови проживання та праці К. Харламповича в Києві протягом останнього року його життя, але й про його родинні справи. Зокрема, на прохання М. Бережкова, який, вочевидь, цікавився життям родини К. Харламповича, останній повідомляв, що його старший син Дмитро перебуває десь у відрядженні¹⁷, а онук Юрко думає, що батько поїхав за іграшками для нього¹⁸. Син Борис рідко пише з Москви, де, окрім служби, зайнятий «громадською роботою». Донька Льоля «в Казани в служебных делах и заседаниях всякого рода. Библиотека ее отапливается так скверно, что после 5-6 часового сидения в ней Леля в своей теплой комнате иногда не может отогреться в течение всей ночи»¹⁹. Під впливом такої щоденної ситуації вона написала кумедні вірші, які потішили Костянтина Васильовича, а він у свою чергу переписав їх для Михайла Миколайовича.

У цьому ж листі К. Харлампович більш, ніж у інших листах, оповів про особливості академічного життя тих років, зокрема, про роботу комітетів соціально-економічної історії України та Близького Сходу, Археографічної комісії Академії наук, про необґрунтовану критику, якій піддали академіків Кримського, Грушевського, Воблія (?), Яснопольського, а також в цілому про смугу «критики и самокритики», яка «захватила чуть ли не всех работников просветительского фронта», в межах якої одні каюлися, а інших проклинали²⁰. Взагалі відомості К. Харламповича, які він залишив у своїх листах до різних осіб щодо своєї співпраці з установами ВУАН, організації наукової роботи в її підрозділах, змісту наукових праць чи доповідей та іншого, варті окремої розвідки.

Що ж до останнього листа, який зберігається в ІР НБУВ і датований 20 березня 1932 р., то його зміст повідомляв Михайла Миколайовича про отримання Костянтином Васильовичем листа від Івана Григоровича Турцевича, що дуже його тішило; про те, що він усе ще немає офіційного та постійного місця роботи: «Я все еще не служу»²¹, хоча роботу (коректура від Держвидаву, виконання доручень від Науково-дослідного інституту педагогіки) має: «так много, что не успеваю московских газет прочитывать»²². У листі К. Харлампович також передавав вітання М. Бережкову від своєї доньки і у свою чергу просив передати вітання своїм знайомим у Ніжині. Однак, жартівливо вітаючи Михайла Миколайовича на початку свого листа киргизською мовою – «Аман-ба (Здоров ли?)» та закінчуючи його звичним «Ваш К. Харлампович», Костянтин Васильович навіть не міг передбачити, що йому більше не судилося ні побачити свого колегу, ні написати йому листа, бо за кілька днів відомого вченого не стало, він помер від несподіваного нападу хвороби²³. Таким чином, цей лист виявився останнім у житті К. Харламповича. М. Бережков отримав це послання 23 березня 1932 р., про що свідчить напис його рукою у верхньому правому куті аркуша. Написати відповідь уже було нікому. Враховуючи поважний вік професора М. Бережкова, можна припустити, що він навряд чи зміг приїхати до Києва, щоб провести в останню путь свого колегу. Імовірно, що дізнатися, якою була реакція літнього чоловіка на смерть доброго знайомого, можна буде з щоденників, які вів Михайло Миколайович протягом життя і опрацювання яких ще триває.

Отже, листи академіка К. В. Харламповича до професора М. М. Бережкова є цікавим та надзвичайно інформативним джерелом як до біографії вченого, так і до питання його соціо-культурних зв'язків. Крім того, ці епістолярні матеріали у поєднанні з аналогічними комплексами листів К. Харламповича до академіків А. Кримського, М. Грушевського, М. Біляшівського, професора, члена-кореспондента С. Голубєва, керівничого Комісією для складання біографічного словника українських діячів М. Могилянського та інших дають можливість відтворити історію Української академії наук в цілому: з моменту її утворення і до початку 1930-х років.

1. Дзюба О. Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України Інститут історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С. 395-431; Депенчук Л. Константин Васильевич Харлампович (1870-1932) // Очерки истории естествознания и техники. – Вып. 38. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 132-136; Матвеева Л., Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки (З історії Академії наук України) // Україна. Наука і культура. – Вип. 28. – К., 1994. – С. 96-97; Юркова О. Доля академіка // Історичний календар 2000. – К., 1999. – С. 216-218; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71-87; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 63-73; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 55-56; Костянтин Харлампович: неопубліковані праці з історії ніжинського грецького братства XVII – XVIII ст. // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упоряд. та авт. прим. О. Морозов. – К.: Знання України, 2000. – С. 18-19; Морозов О. Справа академіка Костянтина Харламповича (До 130-річчя з дня народження історика) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упоряд. та авт. прим. О. Морозов. – К.: Знання України, 2000. – С. 82-131; Сидорова І. Поступають «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории

и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917-1924 гг.) // Эхо веков. – 2003. – № 3/4. – Доступный з: <http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymus/main/?path=search:1>; Медовкіна Л. К. В. Харлампович: трагічні сторінки біографії відомого історика // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров, № 3-4 (39-40), 2008. ДонНУ. – С. 527-58.

2. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К.: НБУВ, 2002. – С. 39–40.

3. Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харламповича до ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – Кн. 1. – К., 2003. – С. 194.

4. Про широку обізнаність М. Бережкова з історією Ніжина та його грецькою громадою свідчать його праці та підготовчі матеріали: О городе Нежине по известиям московских путешественников (1895); О земляных и деревянных укреплениях старого Нежина в 17–18 вв.; До історії бібліотек м. Ніжина; Список архимандритів Ніжинського Благовіщенського монастиря; Нежинские предания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского учебного Общества при Институте князя Безбородько, 14 сентября 1909 г.) (1909); підготовчі матеріали до праць з грецької культури та писемності в м. Ніжині (1901–1902).

5. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. В. Харламповича до М. М. Бережкова від 8 листопада 1931 р. – Арк. 1.

6. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55992. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 жовтня 1931 р. – Арк. 1.

7. Там само.

8. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 8 жовтня 1931 р. – Арк. 1.

9. Там само. – Арк. 1, зв.

10. Там само.

11. Там само. – Арк. 2.

12. Турцевич Іван Григорович (1856–1940) – філолог. Народився 1856 р. Закінчив Історико-філологічний інститут кн. Безбородька, згодом став професором при кафедрі римської словесності того ж навчального закладу. Певний час був головою Ніжинського Історико-філологічного товариства, створеного в інституті кн. Безбородька з ініціативи професорів М. М. Бережкова, А. В. Добіаша та ін.

13. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 8 жовтня 1931 р. – Арк. 2, зв.

14. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55994. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 січня 1932 р. – Арк. 1.

15. Там само. – Арк. 1, зв.

16. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55995. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 лютого 1932 р. – Арк. 1.

17. Назва міста не читається, хоча чимось схожа на Верхотурськ(?). Сам К. Харлампович зазначив, що можливо це не так і далеко від Свердловська, що дозволяє приблизно локалізувати напрям, в якому був відправлений його син.

18. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55996. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 18 лютого 1932 р. – Арк. 3.

19. Там само. – Арк. 3, зв.

20. Там само. – Арк. 2, зв.

21. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55997. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 20 березня 1932 р. – Арк. 1.

22. Там само.

23. Про причину смерті, як від «несподіваної хвороби», писав свого часу Оглоблин О. у своїй праці «Українська історіографія 1917–1956» (Див. її перевидання: Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003. – С. 148). Водночас, у згадуваній вище праці Є. Чернухіна (Див. – Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харламповича до ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – Кн. 1. – К., 2003. – С. 182) було зазначено, що вчений помер 24 березня 1932 року від «завороту кишок». Як видно з відомостей про дату смерті вченого, поданих відповідно О.Оглоблиним та Є. Чернухіним, маємо розходження в кілька днів: за першою версією К. Харлампович помер 21 березня 1932 року, а за другою – 24-го. Яка з них є більш правильною, встановити поки не вдалося.

Представленная статья раскрывает содержание взаимоотношений между академиком ВУАН К. В. Харламповичем и профессором Нежинского Института народного образования М. М. Бережковым на основе анализа материалов их переписки 1931-1932 гг.

The present article unveils the relations between Kostyantyn Harlampovych, the academician of All-Ukrainian Academy of Sciences and Myhaylo Berezhkov, the professor of Nizhyn Institute of Public Education, on the basis of analysis of their correspondence in 1931-1932.